ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

RIVOJLANTIRUVCHI O‘YINLAR ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING NUTQIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Maxmudova Gulbahor Bozorovna
Osiyo xalqaro universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23445757

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini rivojlantiruvchi o‘yinlar asosida shakllantirishning pedagogik va metodik asoslari yoritilgan. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida didaktik o‘yinlardan foydalanishning o‘quvchilar og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish, lug‘at boyligini oshirish, mustaqil fikrlashini faollashtirish hamda muloqot madaniyatini shakllantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan didaktik o‘yinlar tasnifi, ulardan foydalanish bosqichlari va samaradorlikni ta’minlovchi metodik shartlar asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, nutqiy kompetensiya, rivojlantiruvchi o‘yinlar, didaktik o‘yin, kommunikativ kompetensiya, og‘zaki nutq, yozma nutq, lug‘at boyligi, interfaol metodlar, mustaqil fikrlash.

KIRISH. Bugungi kunda boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish bilan bir qatorda, ularning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish ham muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki o‘quvchining o‘z fikrini aniq, ravon, izchil va mantiqiy ifodalashi uning keyingi ta’lim bosqichlarida muvaffaqiyatli bilim olishiga zamin yaratadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda ona tili va o‘qish savodxonligi darslarini samarali tashkil etish, o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirish hamda ularni mustaqil muloqotga tayyorlash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Nutqiy kompetensiya o‘quvchining til vositalaridan foydalanib, turli kommunikativ vaziyatlarda o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda ifodalashi, suhbatdoshini tinglashi, axborotni tushunishi va unga munosabat bildira olish qobiliyatini anglatadi. Ushbu kompetensiyani shakllantirish jarayoni faqat grammatik qoidalarni o‘rgatish bilan cheklanmaydi. U lug‘at boyligini kengaytirish, talaffuzni takomillashtirish, gap tuzish, matn yaratish va muloqot madaniyatini rivojlantirishni ham qamrab oladi [1]. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlari ta’lim jarayonida faoliyatga asoslangan, qiziqarli va interfaol metodlardan foydalanishni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, rivojlantiruvchi o‘yinlar o‘quvchilarning darsga qiziqishini kuchaytirish, ularni faol muloqotga jalb etish va o‘rganilgan bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash uchun samarali pedagogik vosita hisoblanadi. O‘yin faoliyatining bolaning bilish jarayonlari va rivojlanishidagi o‘rni L.S. Vigotskiy hamda D.B. Elkonin tadqiqotlarida ham alohida yoritilgan [2; 3]. Maqolaning maqsadi rivojlantiruvchi o‘yinlar asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatlarini nazariy-metodik jihatdan tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

ASOSIY QISM. Nutq insonning fikrlashi, bilimi va ijtimoiy munosabatlarini namoyon etuvchi muhim vositadir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida nutqiy kompetensiyaning shakllanishi uning atrofdagi voqea-hodisalarni anglashiga, o‘z fikrini boshqalarga yetkazishiga va jamoada samarali muloqot qilishiga yordam beradi. Boshlang‘ich ta’limda nutqiy kompetensiyani shakllantirish o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir nechta yo‘nalishda olib boriladi. Birinchi yo‘nalish tinglab tushunish bo‘lib, bunda o‘quvchi suhbatdoshining fikrini anglash, asosiy axborotni ajratish va tegishli javob qaytarishni o‘rganadi. Ikkinchi

yo‘nalish og‘zaki nutq bo‘lib, u savollarga javob berish, voqealarni hikoya qilish, fikrni izchil bayon etish va suhbatda ishtirok etish ko‘nikmalarini qamrab oladi. Uchinchi yo‘nalish o‘qib tushunish bilan bog‘liq. O‘quvchi matn mazmunini anglash, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash, matn yuzasidan savollarga javob berish va xulosa chiqarishga o‘rganadi. To‘rtinchi yo‘nalish yozma nutqni rivojlantirishdan iborat bo‘lib, bunda so‘z va gaplarni to‘g‘ri yozish, gaplarni mazmunan bog‘lash hamda kichik hajmdagi matnlar tuzish ko‘nikmalari shakllantiriladi. M. R. Lvovning nutqni rivojlantirish metodikasiga oid qarashlari o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini izchil va maqsadli tashkil etish muhimligini ko‘rsatadi [1]. Shuning uchun o‘qituvchi nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olishi, topshiriqlarni oddiydan murakkabga qarab tashkil qilishi va har bir bolaning faol ishtirokini ta’minlashi zarur. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda rivojlantiruvchi o‘yinlardan foydalanish o‘quvchiga til birliklarini amaliy faoliyat davomida o‘zlashtirish, yangi so‘zlarni nutqida qo‘llash va o‘z fikrini erkin ifodalash imkonini beradi. Bunda o‘yin ta’lim maqsadiga xizmat qilishi, uning mazmuni dars mavzusi bilan bog‘lanishi va kutilayotgan natijalar oldindan belgilanishi lozim.

Rivojlantiruvchi o‘yinlar o‘quvchilarning bilish faolligi, nutqiy tashabbusi va mustaqil fikrlashini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan maqsadli pedagogik faoliyat shaklidir. Ular orqali o‘quvchilar yangi so‘zlarni o‘rganadi, so‘zlar o‘rtasidagi ma’no munosabatlarini anglaydi, gaplar tuzadi va turli vaziyatlarda muloqot qilishga mashq qiladi. Didaktik o‘yinlarning muhim xususiyati shundaki, ular o‘quvchilarga o‘rganilgan bilimlarni amalda qo‘llash imkonini beradi. Masalan, so‘z topish o‘yinida o‘quvchi lug‘at boyligini faollashtirsa, rasm asosida hikoya tuzish jarayonida voqealarni izchil bayon qilishga o‘rganadi. Rolli o‘yinlarda esa suhbatdoshni tinglash, savol berish, javob qaytarish va muomala odobiga rioya qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. O‘yinlarning pedagogik samaradorligi bir necha omilga bog‘liq. Birinchidan, o‘yin topshirig‘i o‘quvchilarning yoshiga va bilim darajasiga mos bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, har bir o‘quvchiga faol ishtirok etish imkoniyati yaratilishi zarur. Uchinchidan, o‘yin davomida xatolarni tuzatish jarayoni qo‘llab-quvvatlovchi va rag‘batlantiruvchi shaklda tashkil etilishi lozim. To‘rtinchidan, o‘yin yakunida o‘quvchilar erishgan natijalar tahlil qilinishi va o‘zlashtirilgan bilimlar mustahkamlanishi kerak [4].

D. B. Elkoninning o‘yin faoliyatiga oid ilmiy qarashlari o‘yinning bola rivojlanishidagi ahamiyatini tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [3]. Shu bilan birga, didaktik o‘yinlarni ta’lim jarayoniga kiritishda ularni darsning maqsadi, mazmuni va kutilayotgan natijalari bilan muvofiqlashtirish zarur. Boshlang‘ich sinflarda nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun o‘yinlarni ularning pedagogik vazifalariga qarab bir necha guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh — lug‘at boyligini rivojlantiruvchi o‘yinlar. Bunday o‘yinlar o‘quvchilarning yangi so‘zlarni o‘zlashtirishi, so‘z ma’nolarini farqlashi, sinonim va antonimlarni aniqlashi hamda so‘zlarni nutqda to‘g‘ri qo‘llashiga yordam beradi. Masalan, “So‘zni top” o‘yinida o‘qituvchi biror predmet yoki hodisaning belgilarini aytadi, o‘quvchilar esa tegishli so‘zni topadilar. “Ma’nodoshini ayt” o‘yinida o‘quvchilar berilgan so‘zga ma’nodosh so‘zlarni topadilar. “Ortiqcha so‘zni aniqlang” topshirig‘i esa so‘zlarning ma’no guruhlarini anglashga yordam beradi.

Ikkinchi guruh — grammatik va gap tuzish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi o‘yinlar. Ushbu o‘yinlar so‘zlarni o‘zaro bog‘lash, gap tuzish, gap bo‘laklarining vazifasini anglash va fikrni grammatik jihatdan to‘g‘ri ifodalashga xizmat qiladi. “Gap tuz” o‘yinida o‘quvchilarga alohida so‘zlar beriladi. Ular ushbu so‘zlardan mazmunli gap tuzadilar. “Gapni davom ettir” o‘yinida esa o‘qituvchi gapning boshlanishini aytadi, o‘quvchi uni mazmunan davom ettiradi. Masalan: “Bahor keldi va ...”, “Men kitob o‘qishni yaxshi ko‘raman, chunki ...”.

Uchinchi guruh — bog‘lanishli nutqni rivojlantiruvchi o‘yinlar. Bu o‘yinlar o‘quvchilarning voqealarni ketma-ket bayon qilishi, hikoya tuzishi, matn mazmunini qayta so‘zlashi va mustaqil fikr bildirishini rivojlantiradi. “Rasm asosida hikoya tuz” o‘yinida o‘quvchilar rasmda tasvirlangan voqealarni tahlil qilib, ular asosida kichik hikoya yaratadilar. “Hikoyani davom ettir” topshirig‘ida o‘qituvchi voqeaning boshlanishini taqdim etadi, o‘quvchilar esa uning davomini o‘z tasavvurlari asosida tuzadilar.

To‘rtinchi guruh — kommunikativ va rolli o‘yinlar. Ushbu o‘yinlar o‘quvchilarning turli vaziyatlarda muloqotga kirishishi, savol-javob qilishi, fikrini asoslab berishi va nutq odobiga rioya qilishini shakllantiradi. Masalan, “Do‘konda”, “Kutubxonada”, “Mehmon kutish” kabi rolli o‘yinlarda o‘quvchilar kundalik hayotga oid muloqot vaziyatlarini namoyish etadilar. Bunda ular salomlashish, murojaat qilish, iltimos bildirish, minnatdorchilik izhor etish va suhbatni davom ettirishni mashq qiladilar. Mazkur o‘yinlar bir-birini to‘ldiradi. Ularni dars jarayonida ketma-ket yoki o‘zaro uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llash o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini har tomonlama rivojlantirishga imkon yaratadi [5].

Rivojlantiruvchi o‘yinlardan samarali foydalanish uchun o‘qituvchi darsning maqsadi, o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi va o‘rganilayotgan mavzuni hisobga olgan holda metodik ishlarni tashkil etishi lozim.

Birinchi bosqich — tayyorgarlik bosqichi. Ushbu bosqichda o‘qituvchi o‘yin maqsadini belgilaydi, zarur ko‘rgazmali vositalarni tayyorlaydi, topshiriqlarni tanlaydi va o‘quvchilarga o‘yin qoidalarini tushuntiradi. O‘yin topshiriqlari aniq, tushunarli va yosh xususiyatlariga mos bo‘lishi kerak.

Ikkinchi bosqich — o‘yinni tashkil etish. Bu jarayonda o‘quvchilar yakka tartibda, juftlikda yoki kichik guruhlarda faoliyat olib boradilar. O‘qituvchi ularning ishtirokini kuzatadi, zarur hollarda yo‘naltiruvchi savollar beradi va barcha o‘quvchilarning muloqotga jalb etilishini ta’minlaydi.

Uchinchi bosqich — nutqiy faoliyatni faollashtirish. Ushbu bosqichda o‘quvchilar yangi so‘zlar, gap tuzish namunalari va muloqot usullaridan amaliy foydalanadilar. O‘qituvchi ularni javoblarni to‘liq ifodalashga, fikrini asoslashga va suhbatdoshining fikrini tinglashga undaydi.

To‘rtinchi bosqich — natijalarni tahlil qilish va baholash. O‘yin yakunida o‘quvchilarning nutqiy faolligi, so‘zlardan to‘g‘ri foydalanishi, fikrni izchil bayon qilishi va muloqot qoidalariga rioya etishi tahlil qilinadi. Baholash jarayonida faqat to‘g‘ri javob emas, balki o‘quvchining ishtiroki, harakati va oldingi natijalariga nisbatan rivojlanishi ham e’tiborga olinishi lozim. Ushbu bosqichlarning izchil tashkil etilishi o‘yin faoliyatini shunchaki ko‘ngilochar mashg‘ulotdan maqsadli ta’lim vositasiga aylantiradi [6].

Boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida quyidagi o‘yinlardan foydalanish tavsiya etiladi.

1. “Sehrli so‘zlar” o‘yini. O‘qituvchi o‘quvchilarga muayyan mavzuga oid so‘zlarni aytishni taklif qiladi. Masalan, “Maktab” mavzusida o‘quvchilar daftar, kitob, ustoz, sinf, bilim, dars kabi so‘zlarni aytadilar. Keyin har bir o‘quvchi tanlagan so‘zi ishtirokida gap tuzadi. O‘yin lug‘at boyligini kengaytirish va so‘zlarni nutqda qo‘llash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

2. “Savol-javob zanjiri” o‘yini. Birinchi o‘quvchi mavzu bo‘yicha savol beradi, ikkinchi o‘quvchi javob qaytarib, navbatdagi savolni tuzadi. Masalan, “Bahorda tabiatda qanday o‘zgarishlar bo‘ladi?” Savol-javoblar mavzu doirasida davom ettiriladi. Ushbu o‘yin o‘quvchilarning tinglab tushunish, savol tuzish va muloqotni davom ettirish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

3. “Rasmlar ketma-ketligi” o‘yini. O‘quvchilarga ma’lum bir voqeani ifodalovchi bir nechta rasm beriladi. Ular rasmlarni mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirib, voqeani hikoya qilib beradilar. O‘yin izchil bayon qilish, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va bog‘lanishli nutqni rivojlantirishga yordam beradi.

4. “Men boshlayman, sen davom ettir” o‘yini. O‘qituvchi maqol, hikoya yoki gapning boshlanishini aytadi. O‘quvchilar uni mazmunan davom ettiradilar. Masalan, “Kitob — bilim ...”. O‘yin o‘quvchilarning fikrlash tezligini, so‘z tanlash mahoratini va ijodiy nutqini rivojlantiradi.

5. “Muxbir” rolli o‘yini. Bir o‘quvchi muxbir, boshqalari esa suhbatdosh rolini bajaradi. Muxbir maktab, tabiat, kitobxonlik yoki do‘stlik mavzusida savollar beradi. Suhbatdoshlar savollarga mazmunli javob qaytaradilar. Ushbu o‘yin muloqot madaniyati, savol berish, fikrni asoslash va suhbatni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘yinlar natijadorligini oshirish uchun ularni muntazam ravishda qo‘llash, topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish va o‘quvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirish zarur. Shuningdek, har bir o‘yin yakunida o‘quvchilarning nimalarni o‘rganganini aniqlash, o‘z fikrini ifodalashiga imkon berish va o‘zaro fikr almashishni tashkil etish maqsadga muvofiq [7].

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan o‘yinlarning samaradorligini aniqlash uchun oldindan belgilangan mezonlardan foydalanish muhimdir. Bunday mezonlar o‘quvchining nutqiy rivojlanishidagi o‘zgarishlarni kuzatish va keyingi pedagogik ishlarni rejalashtirishga yordam beradi.

Asosiy mezonlar quyidagilardan iborat:

- **Lug‘at boyligi:** yangi so‘zlarni bilishi, ularning ma’nosini tushunishi va nutqda o‘rinli qo‘llashi.
- **Nutqning ravonligi:** fikrini tushunarli, izchil va mantiqiy ifodalashi.
- **Grammatik to‘g‘rilik:** so‘zlarni to‘g‘ri bog‘lashi va mazmunli gaplar tuzishi.
- **Tinglab tushunish:** suhbatdosh fikrini anglashi va savollarga mazmunan mos javob berishi.
- **Muloqot faolligi:** savol berishi, suhbatda qatnashishi va o‘z fikrini asoslay olishi.
- **Ijodiy nutq:** rasm, voqea yoki berilgan mavzu asosida mustaqil hikoya tuzishi [8].

Mazkur mezonlar asosida o‘qituvchi kuzatish, savol-javob, og‘zaki hikoya tuzish, yozma topshiriqlar va o‘quvchilar ishlarini tahlil qilish usullaridan foydalanishi mumkin. O‘quvchining dastlabki va keyingi natijalarini taqqoslash uning qaysi ko‘nikmalari rivojlanganini hamda qaysi yo‘nalishda qo‘shimcha yordam zarurligini aniqlash imkonini beradi. Baholash jarayonida o‘quvchilarni bir-biri bilan keskin taqqoslashdan ko‘ra, har bir bolaning individual rivojlanish dinamikasiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Bu yondashuv o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash va nutqiy faoliyatga qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. O‘quvchining o‘z fikrini ravon ifodalashi, suhbatdoshini tinglashi, savollarga mazmunli javob berishi va mustaqil hikoya tuzishi uning keyingi ta’lim faoliyati uchun zarur bo‘lgan tayanch ko‘nikmalardandir. Rivojlantiruvchi o‘yinlar ushbu ko‘nikmalarni shakllantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlar yaratadi. Ular orqali o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirish, grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzish, bog‘lanishli nutqni rivojlantirish, muloqot madaniyatini shakllantirish va mustaqil fikrlashini faollashtirish mumkin.

Maqolada amalga oshirilgan nazariy-metodik tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, rivojlantiruvchi o‘yinlar ta’lim maqsadiga muvofiq tanlanganda va dars mazmuni bilan uzviy bog‘langanda nutqiy faoliyatni tashkil etishning samarali vositasiga aylanadi.

Ikkinchidan, lug‘atni boyitish, gap tuzish, hikoya yaratish va rolli muloqotga yo‘naltirilgan o‘yinlarni uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini turli yo‘nalishlarda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, o‘yin jarayonida barcha o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash, ularning individual xususiyatlarini hisobga olish va rag‘batlantiruvchi fikr-mulohaza berish muhim metodik shartlardan hisoblanadi.

To‘rtinchidan, nutqiy rivojlanishni muntazam kuzatish va belgilangan mezonlar asosida baholash o‘qituvchiga ta’lim jarayonini takomillashtirish hamda o‘quvchilarga individual yordam ko‘rsatish imkonini beradi. Shunday qilib, rivojlantiruvchi o‘yinlardan maqsadli, tizimli va izchil foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy faolligini oshirish, kommunikativ ko‘nikmalarini

mustahkamlash va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik yondashuv sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. — Москва: Просвещение, 1985.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. — Москва: Лабиринт, 1999.
3. Эльконин Д.Б. Психология игры. — 2-е изд. — Москва: Владос, 1999.
4. Ushinskiy K.D. Inson — tarbiya predmeti sifatida. Pedagogik antropologiya tajribasi. — Moskva: Pedagogika, 1974.
5. Mavlonova R., To‘rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. — Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida.
7. Sharopova G.Sh. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy kompetensiyani didaktik o‘yinlar asosida rivojlantirish metodikasini takomillashtirish // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 1. — B. 300–303.
8. Muqimova G., Sultonov H. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini xalq og‘zaki ijodi asosidagi didaktik o‘yinlar orqali rivojlantirishning lingvopsixologik va tarbiyaviy mexanizmlari // Maktabgacha va maktab ta’limi. — 2026. — T. 4, № 6. — DOI: 10.5281/zenodo.20727216.